

Հորիզոնին այն կողմը, ուրիշ գոգցես առաւօտուն արեգակը գալով վեր կ'ելնէ, Արեւելք կը կոչուի. հորիզոնին այն կողմը, ուր կարծես արեգակը կը խռնարհի մայրը մտնելու համար, Արեւմուտք կը կոչուի: Երբ արեւելքը մեր աջակողմն ըլլայ և արեւմուտքը՝ ձախակողմը, ճիշդ մեր դիմացն եղող հորիզոնին կէտը Հիւսիս կը կոչուի. եւ ճիշդ մեր ետեւն եղող հորիզոնին կէտը՝ Հարաւ:

Հորիզոնին այս չորս կէտերը գլխաւոր կէտք կը կոչուին:

(Շարունակելի է:)

### ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի Սուրբ Էջմիածին: 1876 Յուլի 20.

(Շարունակութիւն, տես թիւ 4:)

Փոթի քաղաքը շինուած է Ռիոն գետի եզերքը, և տակաւ կը յառաջանայ ընդարձակ և բարեկարգ ճամբաներով և հասարակայ պարտիզով, շինուածներով, կան նաև հիւրանոցներ և իջեւանատեղիք (Օթել), քաղաքին ամբողջութիւնը միահաղոյն չի տեսնուիր պարտիզաց և ծառատնկոյ խտութենէ, ոչ միայն քաղաքին տեղը այլ և ամբողջ շրջապատը ճախնային է, ուստի ամառնային եղանակին օգը կ'սպանի, տէնդը և հիւանդութիւնը կ'աւելնան, բնակիչք Ռուսք և Վրացիք, իսկ Հայք կը համարուին 80 անձանց չափ, ունին և փոքրիկ Եկեղեցի մի և հովիւ Տէր Կոստանդին քահանայ ՚ի Կորի աւանէ Վրաստանի, ընդ հագեւոր իշխանութեամբ վիճակաւորին Թիֆլիզու. աստ մի գիշեր մնալով հետեւեալ օրը գնացինք երկաթուղոյ

կայանը, Ռիոն գետին վերայ շինուած բաւական ձիգ երկաթեայ կամուրջն անցնելով՝ առաջնորդութեամբ յիշեալ քահանային, որ մեր կարեւոր պիտոյից բաւական ձեռնառութիւններ ըրաւ, կայանը բաւականի չափ շքեղ շինուած, պաշտօնատարաց ճանապարհորդաց և այլ կարեւոր պիտու յից համար տեղեր պատրաստուած են, և տակաւին շինուելու վրայ են: Եւ առաւօտեան ժամ ջին երկաթուղոյ կառաց շարքը մեկնեցաւ, ճանապարհին երկու կողմը անտառախիտ էր և միանգամայն ճահիճ, մինչ զի անձրեւային եղանակին որոց մէջ նաւու կաւ չըջել, եթէ կարելի է, միայն տեղոյն բնակչաց է գիտելի, անտառին քանի մի տեղերը հրդեհած են, որոց կիսայրեաց կոճղներն ոմանք կանգուն և ոմանք կիսակործան խանձողած կ'երեւին: Աստ հանքային ածխոյ գործածութիւնը տակաւին սովորութիւն եղած չէ. այլ փոխանակ նորա փայտ, զոր անտառը առատութեամբ կ'ընծեռէ, մեքենայով մանր շերտեր կըտրատած, ճանապարհին և ուր որ հարկն է մեծամեծ կոյտերով դիզած և պատրաստած են մինչ ՚ի Տփլիս: Երկրին բերքն է առատ մրդեղէն, որ վերայ գրեալ անտառներուն մէջ և մասնաւոր պարտեղներու մէջ կ'աճին, տանձ, խնձոր, դեղձ, խիստ խոշոր և դիւրագին, խաղողի որթը տեղ տեղ ծառերու վերայ պլլուած են, եգիպտացորեան, կորեկ մանր, և մի տեսակ ընդեղէն կորիկէն փոքր խնձորներ, որ տեղացիք իրենց լեզուաւ (լոճ) կը կոչեն, բնակիչք Մէնկրեւ, և դաւառը իրենց բնական հայրենիք, կեանք դիւղական, տարազ դգեստուց խառն ՚ի Վրաց և ՚ի Պարսկ, տունք եկեղեցիք վնասոյք լեռներու վերայ անտառներու մէջ ցրուած, առանձին գիւղ



կամ քաղաք խիստ սակաւ, կրօնք յու-  
նադաւան, լեզու Վրացերենէ փոքր  
ինչ տարբեր, կը սնուցանեն կենդան-  
եաց տեսակները որք են արջառ ոչ  
խար, գոմէշ, խոզ, բայց առաւել բազ-  
մացած են հաւ և ջրային կենդանիներ  
սագ, բագ, իրենց տեսակներով, ճա-  
հիճներու և բազմաթիւ առուակնե-  
րու պատճառաւ, Մինկրէններուն մէջ  
կը գտնուին նաեւ սակաւաթիւ Աս-  
խաղք: Այս սահմանը երկաթուղիով  
գրեթէ 3 ժամ տեւեց, եւ այնուհե-  
տեւ մտանք Իմէրէթի սահմանը:

Այս երկիրը լեռնոտ և անառուտ,  
ճահիճներէն զերծ, եւ նոցա փոխա-  
րէն գեղեցիկ գետակներ, երկիրը մը-  
շակուած և մարգագետինը առատ 'ի  
գիր անասնաբուծութեան, տեսանք  
նաեւ բամբակի մշակութիւն և շերա-  
մատածութիւն, բայց խիստ տկար և  
վտիտ, մրգեղէնը առատ, և 'ի տեղիս  
տեղիս ընտիր խաղող, լեռներէն իջած  
ջրերը առատ և աղբերակունք: քաղա-  
քահամ, բնակիչք իրենց գաւառին  
անուշով կը կռնեն Իմէրէթ, լեզու  
Վրացերէն, կրօնք յունադաւան, բը-  
նակութիւնք կը բաղկանան բազմա-  
թիւ գիւղերէ, գաւառին լեռնային և  
գաւառային այլ և այլ տեղերը, ունին  
առանձին վանորոյս և կուսաստանս,  
տարազ զգեստուց ըստ Մինկրէլաց,  
կը պարտապին երկրագործութեան եւ  
փայտահարութեան, երկաթուղւոյ  
կաթաղային առատ նիւթ պատրաստե-  
լով, կան նաեւ հարուստ և հողատէր  
մարդիկ, յորոց ոմանք Տէրութեան  
պաշտօններուն մէջ կը ծառայեն, և ու-  
մանք վաճառականք:

Իմէրէթի սահմանին մէջ Քաղիա-  
ցի մի բաւական երկիր ձեռք բերե-  
լով Եւրոպայէն որթի տունկեր բե-  
րած և այգի տնկած է, և միշտ կ'աշ-  
խատի Քաղիայ գինի հառցնել: Տե-

սանք Ճանապարհին սոցա կուսանաց  
մի վանք, որ սեպացեալ ժայռի մի գը-  
լուխ շինուած է բարձր եւ սրածայր  
կաթողիկէիւ, Հայաստանի Եկեղեցեաց  
գմբէթներու ձեւով, որոյ վերելից  
ճանապարհը խիստ դժուարին, կան  
նաեւ այսպիսի մասնաւոր շէնքեր թէ'  
տուն և թէ եկեղեցի, որ առանձին  
տեղեր շինուած են: Իմէրէթի սահ-  
մանը չաւարտած հեռուէն սկսաւ ե-  
րեւել նորա Քիւթայիս մայրաքաղաքը,  
որ լեռան կողէն դէպ 'ի զառ 'ի վայր  
շինուած է, և Ռիոն գետը նորա ստու-  
րտէն կ'անցնի, քաղաքին կեդրոնը  
կ'երեւի Արքեպիսկոպոսարանը հոյա-  
կապ տեսքով: Բաց 'ի Վրաց ազգէն,  
կան նաեւ 300 Հայ ընտանիք և մի Ե-  
կեղեցի քահանայիւք և ծխական դըպ-  
րոցով ընդ հոգեւոր իշխանութեամբ  
վիճակաւորին Տփլիսու, ընդ որս եւ  
սակաւաթիւ պապականք: Այս նա-  
հանգը տեսանք բոլոր ծառասնկոց մի  
կողմը խորշած, որ ամառուան եղա-  
նակին արեւելեան կողմէն շնչած խիստ  
ջերմ և տապախառն հողմն պատճա-  
ռած՝ և տնկոց տերեւները խորշակա-  
հար յամաքացուցած է: Այս տեսա-  
րանները կարելի եղածին չափ զննելով՝  
հասանք Քիւթայիսի կայանը, Ռիոն  
գետին վերայ ձգուած երկաթի կա-  
մուրջէն անցնելով, (թէպէտ շատ տե-  
ղեր այսպիսի կամուրջներէն անցանք,  
որոնք երբեմն մեծ և երբեմն փոքր,  
և տակաւին շատ ալ պիտի անցնինք  
մինչ 'ի Տփլիս, որոց մի առ մի թը-  
ւումն աւելորդ է):

Այս կայանէն մինչ 'ի Քիւթայիս  
երկաթուղւոյ ճիւղ մի պիտի բաժնուի,  
և այժմ գործաւորները ամենայն ա-  
րագութեամբ ճանապարհը կը պատ-  
րաստեն, առ այժմ Քիւթայիսի ճա-  
նապարհորդք կառուղիով միայն կը  
բաւականանան: Այս կայանէն մեկ



ներով հասանք յաջորդ կայանը , ուստի կը սկսի Վրաստանի սահմանը : Աստժնոգեկառքի շարքէն վեց վախճանաձգեցին , և մնացեալներուն յաւելցեն մի աւելի զօրաւոր և զոգ ծըննկողով մեքենայ մի (լոկոմոթիվ), եւ երբեմն կրկին . Սիւրամայ լեռները եւ լալու , որոնք բարձր և անտառով ծածկուած . ճանապարհը փոքր ինչ զառի վեր եւ դժուարին լինելով՝ խիստ հանգարտութեամբ սկսաւ շարունակել իւր ճամբան , այս զառի վերը լրանալէն զինի , կը սկսի այնուհետեւ գէտի ի զառ վար իջնալ , նոյնպէս հանդարտ և կարի զգուշութեամբ . մինչեւ ցատտ կառքը երեք տեղ լեռներուն երբեքէն անցաւ խիստ փոքր երկաթուղեամբ , բայց խաւար չըլտիւնի գործելով , որոց երկուքը ժայռը ծակելէն զինի կամարակապ պատած են , իսկ մին ժայռը խիստ կարծր լինելուն իւր բնական գիրքով առանց շինուածի թողուցած են : Վրաստանի սահմանը կը տեսնուին ընդարձակ դաշտեր գիւղեր աւաններ , եւ քաղաքներ , դաշտերը մշակուած , անտառ չերեւիր , բացի հարաւային լեռներէն , կ'արածին բազմաթիւ նախիրք անդէոց և հոտ ոչխարաց և այլ կենդանեաց , կ'երեւի գիւղ մի աստ , որոյ բնակիչք ամբողջ Հրէից ազգէն . թէ Սիւրամայ լեռները և թէ ընդարձակ դաշտերը անցնելէն զինի , երեկոյն ժամ 12ին հասանք ի Կորի . Աւանը բաւական ընդարձակ է և ստորոտէն գետակ մի կ'անցնի , հին աւերակ բերդը աւանին կեդրոնատեղին կ'ամբառնայ , բնակիչք Հայք , Վրացիք , կը գտնուին նաև Ռուս պաշտօնատարք և զօրք , հասարակ լեզու Վրացերէն , Հայք ունին մի Եկեղեցի եւ ծխական դպրոց . աստ գիշերուան մութը վերայ հասաւ և կարելի չէր առարկաները

համարձակ զննել , թէպէտ անցանք քանի մի կայաններէն և Վրացի գիւղերէն , այլ ոչ այնքան նշանաւոր . նոյնպէս Մծխիթայ աւանը ուր կը տեսնուի Վրացւոց գմբեթաւոր հին Եկեղեցին , և այս տեղ կը պահուէր նոյնեայ սուրբ Խաչը , Քրիստոսի Խաչովայտէն մի մասն ունեւելով , և այս Խաչին ուխտի կ'երթային Հայք , Վիրք Հայոցմէ չի բաժնուած , նոյնպէս եւ Վիրք ի սուրբ Էջմիածին :

Իսկ մենք Օգոստոս 27 ժամ վեց գիշերը հասանք Տփլիսի կայանը , որ քաղաքէն կէս ժամ հեռի է , ուր խուռնուած տեսանք մեծ բազմութիւն աւրանց և կանանց , կառաց և երիւարաց :

Գիտել տրժան է աստանոր թէ՛ Փոթիէն սկսեալ մինչ ի Տփլիս , ճանապարհին յարմար և պատշաճաւոր տեղեր շինուած կայանները , որոց աւանները մի առ մի յիշել աւելորդ համարեցինք , եւ ասոնցմէ դատ , երկաթուղւոյ պաշտօնէից բնակութեան , ճանապարհորդաց կարեւոր պէտքերը հոգալու և պատրաստելու օթարաններ . հեռագրատուն , պահնորդաց ննջարան և հսկելու տեղերը և ինչ որ հարկաւոր է ըստ պտտաճի շինուած , եւ տակաւին պահանները լրացնելու վրայ են , եւ նոցա բարեկարգութեան միշտ կը հսկեն . կայաններէն խիստ երեւելին Միքայելով կոչուած կայանն է յանուն Միքայելի մեծ դրքսին Կովկասեան փոխարքային , որոյ հարաւային կողմը կայ բաւական մեծութեամբ գիւղ մի , այս կայանին շէնուածքը երեւելի և նշանաւոր է աւանը և հաստատուն ի կոյածոյ քարանց իւր բոլոր պարագայիւք . և աստ է երկաթուղւոյ մեծ գործարանը նոյնպէս ամբութեամբ շինուած , ուր կը նորոգուին երկաթուղւոյ փնասեւալ



այլ և այլ գործիքները, եւ պէտք եղածներն նոր կը շինուին առանց կարօտելու Եւրոպայի:

Անմուսնալի է Գանձակեցի Պ. Յովհաննէս Պաղդազարեան ազնիւ երիտասարդին մեզ մատուցած մեծ բարիքը և օգնութիւնը՝ թէ ճանապարհին և թէ Տիփսիսի կայանը, որ գիշերատեն խուռն բաղնիքներէ մէջ մեր ամեն պէտքը հոգալով զմեզ Վանքը խրկեց, ուր կարի դժուար եղաւ ըզմեզ ծանօթացնել սպասաւորաց եւ հանգստարան գտնալ:

Իսկ առաւօտեան գտանք անդ Զաւրեան Սարգիս և Սագինեան Գրիգոր Եպիսկոպոսները, վերջինն, Ախլցղայ բաղաքին յաջորդ, և Տիփսիսու առժամանակեայ Առաջնորդական տեղապահ էր վիճակաւոր Առաջնորդին բացակայ լինելուն պատճառաւ, որք մարդասիրութեամբ ընկալան զմեզ: Այս Եկեղեցին կառուցեալ է յանուն սուրբ Աստուածածնի և վանք կը կոչուի, որոյ ժամանակ առ ժամանակ նորոգութեան յիշատակարանները Եկեղեցւոյ դռներուն և որմերուն վերայ կը տեսնուին: Եկեղեցին ժողովրդոց բազմութեան նկատմամբ այնքան ընդարձակ չէ, ունի երեք սեղան որոց վերայ կամբառնայ երեք սրածայր գմբէթներ, շինուած է նաեւ մեծ զանգակատուն, և գաւիթը կը տեսնուին երեւելի մարդկանց և այլոց գերեզմաններ, որոց տապանաքարերը Հայերէն և Վրացերէն գրուած են:

Աստ շինուած է Առաջնորդարանը ընդարձակ փառաւոր եւ կրկնյարկ, յառաջնորդութեան եւ Զանիւք Զաւրեան Սարգիս Ս. Արքեպիսկոպոսին, որոյ ստորին յարկի մի մասը հոգեւոր կառավարութեան ատենին (Գծնիսիւրիայ) յատկացած է, արեւելեան կողմն է Կուր գետը:

Տիփսիս կամ Թիֆլիզ մայրաքաղաք Վրաստանի, այժմ ընդ իշխանութեամբ կայսերն Ռուսաց որ և կը կոչուի Թագաւոր Վրաց, աստ կը նշատի Կովկասեան փոխարքայն կայսերեղբայր Ալեքսանդր Նիկողայեվիչի Միխայէլ մեծ դուքսն: Քաղաքը հարաւէն ՚ի հիւսիս ձգուած լայն և երկար հովտի մէջ շինուած է. ուստի կանցնի Կուր ձկնաբեր գետը, որոյ վերայ շինուած է Մալականաց աղօրիքը, ջուրը ամառը միշտ պղտոր, քաղաքին մի կողմը կը կոչուի Հալուապար, իսկ միւսը բուն քաղաքին անուամբ. հարաւային կողմը միայն Եւրոպական ձեւով մեծամեծ նոր շէնքեր կը տեսնուին, որոնք մեծ մասամբ Հայ երեւելեաց կը վերաբերին. այս կողմն է փոխարքային պալատը, զօրանոցը, Տէրութեան երկսեռ դպրոցները, հասարակաց մեծ պարտէզը իւր աւաղանով, և այլ երեւելի շինուածներն, և միւս կողմն է զինարան, մթերանոց և գործարան զինուոց: Իսկ քաղաքին մնացեալ մասը տակաւին հին դրութեամբ է, տուները կաւաշէն և աղիւսակերտ, խիտ և անշուք, փողոցները տեղ տեղ նուրբ և աղտոյի: Բնակիչք Հայք, Ռուսք և Վրացիք, Մահմետականք կամ Պարսիկք սակաւաթիւ, և ունին մի մզկիթ: Բնակիչք ընդհանրապէս կը համարուին 30.000 գերդաստանք, հասարակ լեզու Վրացերէն, Հայ ընտանիքը 10.000 էն աւելի կը հաշուեն, որոց մէջ կան հարուստ և երեւելի ընտանիքներ, ազնուականք վաճառականք, և մեծամեծ պաշտօններու հասած անձինք, իսկ մնացեալները միջակ և ստորին կարգի վաճառականք, կրպակաւորք եւ արհեստաւորք, որք կ'անուանին Էմաֆ կամ Էմաֆար: Կան երեւելի օթարաններ եւ իջեւանատեղիք, որք կոչեն Գիւլան սարայ, որոց ոմանք հնացեալ և



անշուք : Աստէ աթոռ Տիխիսի և Իմերէթի վիճակաւոր Առաջնորդին Հայոց , քաղաքին մէջ ունին Հայք 24 Եկեղեցիա , որոշեալ քահանայիւք և մէն մի ծխական դպրոցով և մի Կուսանաց վանք , բաց ՚ի դպրոցէն Տիկնոջ փոխարքային , ուր կ'ընդունուին Հայ աղջկունք առանց խտրութեան կրօնի , որ եւ ունին որոշեալ հայկաբան դասատու , ունին նաեւ Ազգային դպրոց աղջկանց : Անուանի է աստ Ներսիսեան ուսումնարանը , որոյ կառուցման պատճառ եղած է Ներսէս Ե . Աշտարակեցի բարեյիշատակ Կաթողիկոսն Հայոց , ուսումնարանի կառավարութիւնը յանձնուած է մի Հոգաբարձութեան , որ 12 անդամներէ կը բաղկանայ ընդ նախագահութեամբ վիճակաւոր Առաջնորդին , Հոգաբարձութեան ընտրութիւնը կը հաստատուի մէն մի թաղի չորս երեսփոխանաց գաղանի քուարկութեամբ եւ կը վաւերանայ Ս . Էջմիածնի Սինոդէն . Հոգաբարձութեան որոշեալ ջրջանը չորս տարի կը տեւէ , բայց իւրաքանչիւր տարւոյ ջրջանի համարատուութիւնը վաւերացմամբ վիճակաւոր Առաջնորդին , կը ներկայանայ Էջմիածնի Սինոդին , աշակերտաց թիւն է 300 , 25 ը միայն գիշերօթիկ , ուր կ'աւանդեն Հայերէն Ռուսերէն և Գաղղիերէն՝ ստորին դասերէ սխեալ , որոշեալ դասատուաց միջոցաւ , ուսմանց եղանակը և որպիսութիւնը չիկարողացանք իմանալ , որովհետեւ արձակուրդի ժամանակ էր , միայն լսեցինք որ կրօնագիտութեան և ձայնագրութեան դասերը աւելորդնելու խնդիր կար , բայց հոգաբարձուք իբրեւ աւելորդ սոյն խնդրոյն վերայ դիտողութիւն կ'ընէին : Ուսումնարանի տարեկան եկամուտն է քաղաքին անշարժ կալուածներէն , և Եկեղեցիներէ գոյացած արդիւնքը , ինչ

պէս կ'ըսեն 30 000 ռուբլի , որ միայն ուսումնարանի ծախսուց յատկացած է : Կան նաեւ այնպիսի մասնաւոր անձինք , որոնք իրենց հաշուոյն դպրոցներ բացեր են և թաշակաւոր աշակերտներ կ'ընդունին որոշեալ պայմաններով : Ինչպէս են Տէր Յակովբեանցը և այլք :

Տիխիսի մէջ Հայերէն լեզուաւ կը հրատարակուին , Մեղու Հայաստանի , Մշակ լրագիրները , և Փորձ եռամսեայ հանդէսը իրենց գաւառական լեզուաւ : Եւ կան այնպիսի անձինք՝ որ Ռուս լեզուաւ լրագիր կը հրատարակեն , Վրացիք՝ ինչպէս յայտնի է կորսնցուցած են իրենց նախնական փառքը և ծոխութիւնը և յարած են Ռուսաց՝ կրօնակցութեան պատճառաւ , ունին մի ուսումնարան փառաւոր շէնքով , ուր կ'աւանդեն Ռուսերէն և Վրացերէն , ընդ իշխանութեամբ Էքզարխին Ռուսաց , անուանի է նոցա Սիոն մայր Եկեղեցին իւր հնութեամբ եւ սրածայր կաթողիկէիւ , յար և նման Հայոց Եկեղեցեաց կաթողիկէներուն . Եկեղեցւոյ սրմբուն վերայ կը տեսնուին ոսկեղծ մանրանկար Վրացի թագաւորաց եւ թագուհեաց պատկերներն իրենց արքայական համազօգեստով , և Եկեղեցւոյ կեդրոնը կը տեսնուին քանի մի մարմարիոն շիրիմներ Վրացի արձանագրութեամբ , իցէ թէ թագաւորաց կամ թագուհեաց լիցին , աւրեւմտեան կողմն յայնկոյս ճանապարհին է՝ մեծ և բարձր քարաշէն զանգաւատունը , զոր Ռուսք նոր կանգնած են , ուր կախուած են բաց ՚ի մեծ և փոքր զանգակներէն , մի եւս ահագին և կարի մեծ , զոր կը հնչեցունեն ըստ սովորութեան իւրեանց . աստի շատ հեռի չէ Էկզարխի առաջնորդարանը , փառաւոր շինուած՝ ջրնապատը պարտիզով , եւ հանդէս նմին հոգեւոր կառավարութեան զիւանաւորներ :

( Եւրոպական )